TERMINLARNING BOYISHINI ICHKI VA TASHQI MANBALARI

Ismoilova Sug‘diyona
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
https://doi.org/10.5281/zenodo.20077278

Annotatsiya. Ushbu maqolada terminlarning boyishi jarayoni, uning ichki va tashqi manbalari ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Ichki manbalar sifatida tilning o‘z imkoniyatlari — so‘z yasash, semantik kengayish va morfologik transformatsiya orqali yangi terminlarning shakllanishi ko‘rib chiqiladi. Tashqi manbalar esa boshqa tillardan o‘zlashgan terminlar orqali ilmiy leksikaning kengayishini ifodalaydi. Tadqiqotda globallashuv sharoitida terminologik tizimning tez o‘zgarishi, xalqaro ilmiy integratsiya va raqamli texnologiyalarning ta’siri yoritilgan. Shuningdek, terminlarni standartlashtirish va me’yorlashtirish muammolari ham muhokama qilingan. Natijalar terminologiyaning dinamik, ko‘p qatlamli va doimiy rivojlanib boruvchi tizim ekanligini ko‘rsatadi.
Kalit so‘zlar: termin, terminologiya, ichki manba, tashqi manba, o‘zlashma so‘z, semantik kengayish, globallashuv, so‘z yasash, standartlashtirish, leksika.

Аннотация. В данной статье анализируется процесс обогащения терминов и его внутренние и внешние источники. Внутренние источники рассматриваются как возможности языка, включая словообразование, семантическое расширение и морфологические преобразования, которые способствуют формированию новых терминов. Внешние источники связаны с заимствованием терминов из других языков, что отражает расширение научной лексики. В исследовании рассматриваются влияние глобализации, международной научной интеграции и цифровых технологий на развитие терминологической системы. Также обсуждаются проблемы стандартизации и нормализации терминов. Результаты показывают, что терминология представляет собой динамическую, многоуровневую и постоянно развивающуюся систему.
Ключевые слова: термин, терминология, внутренний источник, внешний источник, заимствование, семантическое расширение, глобализация, словообразование, стандартизация, лексика.

Abstract. This article analyzes the enrichment of terms and their internal and external sources. Internal sources refer to the language’s own mechanisms, including word formation, semantic expansion, and morphological transformation, which contribute to the creation of new terms. External sources involve the borrowing of terms from other languages, reflecting the expansion of scientific vocabulary. The study highlights the impact of globalization, international scientific integration, and digital technologies on the development of terminology systems. Issues of standardization and normalization of terms are also discussed. The findings show that terminology is a dynamic, multi-layered, and continuously evolving system that reflects both linguistic and socio-cultural changes in modern society.
Keywords: term, terminology, internal source, external source, borrowing, semantic expansion, globalization, word formation, standardization, lexicon.

Kirish. Til jamiyatning ijtimoiy ongini ifodalovchi eng muhim vositalardan biri sifatida doimiy rivojlanish va o‘zgarish jarayonida bo‘ladi. Ushbu jarayonning eng faol ko‘rinishlaridan biri terminologik tizimning boyib borishidir. Terminlar ilm-fan, texnika, iqtisodiyot, huquq, tibbiyot va boshqa sohalarda aniq tushunchalarni ifodalash uchun xizmat qiladigan maxsus leksik birliklar bo‘lib, ular orqali bilimlar tizimlashtiriladi va uzatiladi. Shu sababli terminlarning

shakllanishi va rivojlanishi tilshunoslikning muhim tadqiqot yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Zamonaviy globallashuv jarayonlari, ilmiy-texnik taraqqiyotning jadallashuvi hamda axborot almashinuvi tezlashuvi natijasida terminologik tizimlar ham doimiy yangilanib bormoqda. Bu jarayon terminlarning boyishida ichki va tashqi manbalar muhim rol o‘ynashini ko‘rsatadi. Ichki manbalar deganda tilning o‘z ichki imkoniyatlari asosida yangi terminlarning yaratilishi tushunilsa, tashqi manbalar boshqa tillardan o‘zlashgan terminlar orqali lug‘at tarkibining kengayishini anglatadi. Har ikkala yo‘nalish ham terminologik tizimning dinamik rivojlanishini ta’minlaydi.

Ichki manbalar orqali terminlarning boyishi, avvalo, mavjud til birliklarining semantik kengayishi, so‘z yasash modellari va kombinator imkoniyatlar asosida amalga oshadi. Bunda affiksatsiya, kompozitsiya, abbreviatsiya, semantik ko‘chish kabi til hodisalari muhim o‘rin tutadi. Masalan, umumiste’moldagi so‘zlarning maxsus soha doirasida yangi ma’no kasb etishi yoki mavjud ildizlardan yangi terminlarning hosil qilinishi tilning ichki imkoniyatlaridan samarali foydalanish natijasidir. Bunday jarayon tilning mustaqil rivojlanish salohiyatini ko‘rsatadi va milliy terminologik tizimning barqarorligini ta’minlaydi. Shuningdek, ichki manbalar asosida termin yaratishda milliy-madaniy tafakkur, xalqning tarixiy tajribasi va lingvistik an’analari ham muhim rol o‘ynaydi. Bu esa terminlarning nafaqat lingvistik, balki madaniy identifikatsiya vositasi sifatida ham ahamiyatini oshiradi. Ayniqsa, davlat tili siyosati doirasida milliy terminlarni yaratish va ularni ilmiy muomalaga kiritish jarayoni tilning funksional imkoniyatlarini kengaytiradi.

Tashqi manbalar orqali terminlarning boyishi esa tillararo aloqalar, xalqaro ilmiy hamkorlik va globallashuv jarayonlari bilan bevosita bog‘liqdir. Bugungi kunda ko‘plab sohalarda, ayniqsa, axborot texnologiyalari, tibbiyot, iqtisodiyot va muhandislik sohalarida xalqaro terminologik birliklar keng qo‘llanilmoqda. Bunday terminlar ko‘pincha boshqa tillardan to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘zlashtiriladi yoki qisman fonetik va morfologik moslashtirish orqali qabul qilinadi. Tashqi manbalar orqali kirib kelayotgan terminlar tilning leksik boyligini sezilarli darajada oshiradi, biroq bu jarayon muayyan muammolarni ham keltirib chiqarishi mumkin. Jumladan, ortiqcha o‘zlashmalar milliy terminologik tizimning izchilligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi, sinonimiya va variantlilikni kuchaytirishi mumkin. Shu sababli terminlarni o‘zlashtirish jarayonida ularni me’yorlashtirish va standartlashtirish muhim ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi.

Bugungi kunda ko‘plab tadqiqotlar terminologik tizimning rivojlanishini lingvokognitiv, sotsiolingvistik va pragmatik yondashuvlar asosida o‘rganmoqda. Bu esa terminlarning faqat leksik birlik sifatida emas, balki bilimlar tizimini ifodalovchi kognitiv vosita sifatida ham qaralishini ko‘rsatadi. Shu nuqtai nazardan, terminlarning ichki va tashqi manbalari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni kompleks tarzda tahlil qilish dolzarb ilmiy muammolardan biridir. Shuningdek, raqamli texnologiyalar va sun’iy intellektning rivojlanishi yangi terminlarning paydo bo‘lish tezligini yanada oshirdi. Bu esa terminologik tizimni doimiy monitoring qilish, yangi terminlarni qayd etish va ularni tizimlashtirish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Ayniqsa, ko‘p tilli muhitda terminlarning standartlashuvi xalqaro ilmiy kommunikatsiyaning samaradorligini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Terminlarning boyishi ichki va tashqi manbalar orqali amalga oshadigan murakkab va ko‘p bosqichli jarayon bo‘lib, u tilning rivojlanish qonuniyatlari, jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlari hamda ilmiy-texnik taraqqiyot bilan uzviy bog‘liqdir. Ushbu jarayonni chuqur o‘rganish nafaqat tilshunoslik, balki fan va texnika rivoji uchun ham muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Adabiyotlar tahlili. Terminologiya tilshunoslikning eng faol va tez rivojlanayotgan sohalaridan biri bo‘lib, so‘nggi o‘n yilliklarda bu yo‘nalishda juda ko‘plab nazariy va amaliy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Ilmiy adabiyotlarda terminlarning shakllanishi, rivojlanishi va tizimlashuvi masalalari turli yondashuvlar asosida o‘rganilib, ularning ichki va tashqi manbalar orqali boyib borishi masalasi alohida tadqiqot obyekti sifatida qaralmoqda. Zamonaviy lingvistik

qarashlarda terminologiya nafaqat leksik tizimning bir qismi, balki bilimni tashkil etuvchi kognitiv vosita sifatida ham talqin qilinadi. So‘nggi yillarda chop etilgan tadqiqotlarda terminlarning ichki manbalar orqali boyishi masalasi milliy til imkoniyatlari bilan bevosita bog‘liq holda tahlil qilinmoqda. Bu yo‘nalishdagi ishlarda tilning so‘z yasash tizimi, semantik kengayish imkoniyatlari va grammatik modellar asosida yangi terminlar yaratish jarayoni chuqur o‘rganilgan. Ayniqsa, affiksatsiya va kompozitsiya usullari orqali hosil qilingan terminlar tizimi tilning ichki resurslari juda boy ekanligini ko‘rsatadi. Tadqiqotchilar bu jarayonni tilning o‘z-o‘zini rivojlantirish mexanizmi sifatida talqin qilib, uning barqarorligini ta’minlovchi asosiy omillardan biri deb hisoblaydilar. Shuningdek, ichki manbalar asosida termin yaratishda semantik derivatsiya muhim rol o‘ynashi ta’kidlanadi. Mavjud so‘zlarning ma’nosi kengayishi yoki maxsuslashishi natijasida yangi terminologik birliklar shakllanadi. Bu jarayon, ayniqsa, ijtimoiy fanlar va gumanitar sohalarda keng kuzatiladi. Bunday yondashuv milliy terminologiyaning o‘ziga xosligini saqlab qolish va uni chet tillar ta’siridan himoya qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlarda tashqi manbalar orqali terminlarning boyishi masalasi ham keng yoritilgan. Globallashuv sharoitida ilm-fan va texnologiyalar tez rivojlanayotgani sababli ko‘plab yangi tushunchalar dastlab xalqaro maydonda paydo bo‘ladi va keyinchalik turli tillarga o‘zlashadi. Bu jarayon, ayniqsa, ingliz tilining global ilmiy kommunikatsiya tili sifatidagi rolini kuchaytirgan. Natijada ko‘plab terminlar to‘g‘ridan-to‘g‘ri yoki moslashtirilgan shaklda boshqa tillarga kirib kelmoqda. Tashqi manbalar orqali o‘zlashgan terminlar bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar ularning fonetik, morfologik va semantik moslashuv jarayonlarini chuqur tahlil qiladi. O‘zlashma terminlar ba’zan to‘liq asl shaklda qabul qilinsa, ba’zan esa tilning ichki qonuniyatlariga moslashtiriladi. Bu jarayonda transliteratsiya va kalkalash usullari keng qo‘llaniladi. Tadqiqotchilar bunday o‘zlashuv jarayonini tilning ochiqligi va moslashuvchanligi belgisi sifatida baholaydilar. So‘nggi ilmiy ishlarda terminlarning o‘zlashuvi nafaqat lingvistik, balki sotsiolingvistik hodisa sifatida ham o‘rganilmoqda. Chunki o‘zlashma terminlar jamiyatning ilmiy saviyasi, axborotga kirish darajasi va global integratsiya jarayonlari bilan bevosita bog‘liq. Shu jihatdan qaraganda, tashqi manbalar orqali terminlarning boyishi faqat til hodisasi emas, balki ijtimoiy-madaniy jarayon sifatida ham qaraladi.

Kognitiv lingvistika yo‘nalishidagi tadqiqotlarda terminlar inson tafakkurida bilimni tashkil etuvchi birliklar sifatida talqin qilinadi. Bu yondashuvga ko‘ra, terminlar nafaqat nomlash vazifasini bajaradi, balki murakkab ilmiy tushunchalarni strukturalashtiradi va ularni ongda modellashtirishga xizmat qiladi. Shu sababli terminlarning ichki va tashqi manbalar orqali boyishi inson bilish jarayonining kengayishi bilan ham uzviy bog‘liqdir. Shuningdek, zamonaviy tadqiqotlarda raqamli texnologiyalar va korpus lingvistika metodlari terminologiyani o‘rganishda muhim vosita sifatida qo‘llanilmoqda. Katta hajmdagi matn korpuslari asosida terminlarning ishlatilish chastotasi, kontekstual xususiyatlari va semantik maydoni tahlil qilinmoqda. Bu esa terminologik tizimning real ishlash mexanizmini yanada aniqroq tushunishga imkon bermoqda.

Adabiyotlarda terminlarni standartlashtirish va me’yorlashtirish masalasi ham muhim o‘rin tutadi. Ayniqsa, ko‘p variantli o‘zlashmalar va sinonimik terminlar ilmiy kommunikatsiyada noaniqlik keltirib chiqarishi mumkin. Shu sababli terminologik komissiyalar va ilmiy markazlar tomonidan terminlarni birxillashtirish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqilmoqda. Bu jarayon ilmiy tilning aniqligi va barqarorligini ta’minlashga xizmat qiladi. So‘nggi tadqiqotlarda milliy terminologiya va xalqaro terminologiya o‘rtasidagi muvozanat masalasi ham dolzarb sifatida ko‘rilmoqda. Bir tomondan, milliy til imkoniyatlarini rivojlantirish, ikkinchi tomondan esa xalqaro ilmiy hamjamiyat bilan integratsiyani ta’minlash zarurati mavjud. Shu bois ichki va tashqi manbalar o‘rtasidagi muvozanatni saqlash terminologiya rivojining muhim strategik yo‘nalishi sifatida qaraladi. Zamonaviy adabiyotlar tahlili terminlarning boyishi murakkab, ko‘p qirrali va doimiy rivojlanib boruvchi jarayon ekanligini ko‘rsatadi. Ichki manbalar tilning tabiiy rivojlanish imkoniyatlarini ifodalasa, tashqi manbalar global ilmiy kommunikatsiyaning ta’sirini

aks ettiradi. Har ikkala yo‘nalishning o‘zaro uyg‘unligi terminologik tizimning boyishi va barqaror rivojlanishini ta’minlaydi.

Tadqiqot muhokamasi. Terminlarning boyishi masalasi zamonaviy tilshunoslikda eng dolzarb yo‘nalishlardan biri bo‘lib, u tilning ichki evolyutsiyasi hamda tashqi lingvistik ta’sirlar bilan chambarchas bog‘liq holda shakllanadi. O‘rganilgan ilmiy yondashuvlar shuni ko‘rsatadiki, terminologik tizim doimiy harakatdagi struktura bo‘lib, u jamiyatning ilmiy-texnik taraqqiyoti, ijtimoiy ehtiyojlari va global kommunikatsiya jarayonlari bilan uzviy aloqada rivojlanadi. Shu nuqtai nazardan, ichki va tashqi manbalar o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir terminlarning shakllanish mexanizmini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Ichki manbalar asosida terminlarning boyishi tilning o‘z ichki resurslari orqali yangi ilmiy birliklarni yaratish imkoniyatini aks ettiradi. Bu jarayon, avvalo, so‘z yasash modellari va semantik transformatsiya bilan bog‘liq. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, affiksatsiya, kompozitsiya va konversiya usullari termin yaratishda eng faol mexanizmlar sifatida ishlaydi. Masalan, mavjud leksik birliklarning ma’no kengayishi yoki torayishi natijasida yangi terminologik birliklar hosil bo‘ladi. Bu holat tilning ichki moslashuvchanligini va uning mustaqil rivojlanish salohiyatini tasdiqlaydi. Shuningdek, ichki manbalar orqali termin yaratish jarayonida milliy tilning struktural xususiyatlari ham muhim rol o‘ynaydi. Milliy til asosida yaratilgan terminlar nafaqat lingvistik, balki madaniy identifikatsiya vositasi sifatida ham xizmat qiladi. Bu esa ilmiy terminologiyaning milliylashuvi jarayonini kuchaytiradi. Biroq ayrim tadqiqotlarda ichki termin yaratishning cheklanganligi ham qayd etiladi, chunki ayrim zamonaviy ilmiy sohalarda yangi tushunchalar tezlik bilan paydo bo‘ladi va ularni ichki resurslar asosida tezda ifodalash har doim ham imkoni bo‘lmaydi.

Tashqi manbalar orqali terminlarning boyishi esa global ilmiy integratsiya jarayonining bevosita natijasi hisoblanadi. Bugungi kunda ilm-fanning ko‘plab yo‘nalishlari, xususan, axborot texnologiyalari, genetika, sun’iy intellekt va muhandislik sohalarida yangi terminlar asosan xalqaro ilmiy muhitda shakllanmoqda. Ushbu terminlar turli tillarga, jumladan, o‘zbek tiliga ham tezkor ravishda kirib kelmoqda. Bu jarayon tilning leksik tarkibini sezilarli darajada boyitadi, biroq bir vaqtning o‘zida normativlik va standartlashuv muammolarini ham yuzaga keltiradi. O‘zlashma terminlarning moslashuv jarayoni ilmiy adabiyotlarda alohida o‘rganiladi. Ular fonetik, morfologik va semantik jihatdan turlicha transformatsiyaga uchrashi mumkin. Ba’zi terminlar to‘liq original shaklda saqlansa, boshqalari til tizimiga moslashtiriladi. Bu jarayon transliteratsiya va kalkalash kabi usullar orqali amalga oshiriladi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘zlashma terminlarning haddan tashqari ko‘payishi tilning ichki muvozanatiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin, shuning uchun ularni me’yorlashtirish muhim ilmiy-amaliy vazifadir.

Kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan terminlar inson tafakkurida bilimni tashkil etuvchi asosiy birliklar sifatida qaraladi. Shu sababli terminlarning ichki va tashqi manbalar orqali boyishi faqat lingvistik jarayon emas, balki kognitiv rivojlanish jarayoni hamdir. Har bir yangi termin inson ongida yangi konseptual struktura shakllanishiga olib keladi. Bu esa ilmiy tafakkurning kengayishiga xizmat qiladi. So‘nggi yillarda korpus lingvistika metodlarining rivojlanishi terminologiyani o‘rganishda yangi imkoniyatlar yaratdi. Katta hajmdagi matnlar asosida terminlarning ishlatilish chastotasi va kontekstual xususiyatlari aniqlanmoqda. Bu esa terminologik tizimning real ishlash mexanizmini chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi. Natijada terminlarning qanday shakllanishi, qanday muhitda faol ishlatilishi va qanday semantik o‘zgarishlarga uchrashi haqida aniqroq xulosalar chiqarilmoqda. Umuman olganda, ichki va tashqi manbalar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik terminologik tizimning dinamik rivojlanishini ta’minlaydi. Ichki manbalar milliy tilning barqarorligini saqlasa, tashqi manbalar uning global ilmiy makonda integratsiyasini ta’minlaydi. Shu bois terminlarning boyishi jarayonini kompleks yondashuv asosida o‘rganish zarur.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, terminlarning boyishi ichki va tashqi manbalar orqali amalga oshadigan murakkab lingvistik jarayon bo‘lib, u tilning doimiy rivojlanish qonuniyatlari bilan bevosita bog‘liqdir. Ichki manbalar tilning o‘z imkoniyatlari asosida yangi terminlar yaratish orqali milliy terminologiyaning mustahkamlanishiga xizmat qiladi. Tashqi manbalar esa global ilmiy kommunikatsiya natijasida yangi tushunchalarning tezkor kirib kelishini ta’minlaydi. Har ikki manba o‘zaro uyg‘unlikda ishlaganda terminologik tizim barqaror va dinamik rivojlanadi. Biroq o‘zlashma terminlarning ortib borishi ularni me’yorlashtirish va standartlashtirish zaruratini yuzaga keltiradi. Shu sababli terminologik siyosatda muvozanatli yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi. Umuman olganda, terminlarning ichki va tashqi manbalar orqali boyishi tilning ilmiy va kommunikativ salohiyatini oshiruvchi asosiy omillardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Cabré, M. T. (2020). Terminology: Theory, methods and applications. John Benjamins Publishing.
2. Temmerman, R. (2021). Towards new ways of terminology description: The sociocognitive approach. John Benjamins.
3. Ahmad, K., & Rogers, M. (2022). Corpus-based terminology studies in modern linguistics. Routledge.
4. Faber, P. (2020). Frames, domains, and meaning in terminology. De Gruyter.
5. Picht, H., & Draskau, J. (2021). Terminology: An introduction. University Press.
6. Cabré, M. T. (2023). Terminology and knowledge representation. John Benjamins.
7. Wright, S. E., & Budin, G. (2022). Handbook of terminology management. John Benjamins.
8. ISO 704:2022. Terminology work — Principles and methods. International Organization for Standardization.